

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ УКРАЇНИ

КАФЕДРА СОЦІАЛЬНИХ І ГУМАНІТАРНИХ ДИСЦИПЛІН

“Затверджую”:
завідувач кафедри СіГД
полковник служби ЦЗ.

Рябініна О.В.

“30” травня 2018 р.

ФІЛОСОФІЯ

ТЕМА 1.4: “МАТЕРІАЛЬНЕ ТА ІДЕАЛЬНЕ. КОНЦЕПЦІЇ СВІДОМОСТІ
В ФІЛОСОФІЇ”

План

1. Виникнення і природа свідомості.
2. Генеза свідомості.
3. Структура свідомості.

Час проведення: 2 години.

1. Виникнення і природа свідомості

У світі довкола нас немає нічого дивовижнішого й загадковішого за людський розум, інтелект. Стало звичайним твердження: все, що існує поза нашою свідомістю, є нічим іншим, як конкретними видами і формами матеріального. Через складність фіксації та опису духовного, ідеальні явища все ще залишаються важко збагненими. Довгі тисячоліття людство шукало відповідь, в чому ж полягає суть феномена свідомості, як вона виникла і яке її призначення.

Ідеалізм вважає свідомість активним началом матерії. Внаслідок цього свідомість наділена надматеріальним, надприродним характером. Згідно з дуалізмом, у світі завжди існували дві самостійні субстанції — матерія і свідомість, незалежні одна від одної. Свідомість, як і матерія, є вічною, вона не виникла і не народжувалась. Відповідно відпадає й необхідність вирішення питання про її походження. Близькою до дуалістичного трактування свідомості є теорія французького філософа, вченого і богослова **Тейяра де Шардена**. Він вважав, що в земній корі була замкнута деяка маса «елементарної» свідомості – психічної енергії. Отже, свідомість так само первинна, як і матерія. Тому не слід дивуватися, що вона з'явилась на світ із темряви підсвідомості. Ніхто не помітив появи розуму: людина увійшла у світ безшумно.

Значний крок у розумінні природи свідомості зробив матеріалізм XVII—XVIII ст. Він відкинув ідеалістичні та дуалістичні уявлення про свідомість, визначивши її як пізнавальний образ, як відображення в мозку людини, як функцію особливим чином організованої матерії. Матеріалісти завжди шукали єдність між явищами свідомості й об'єктивним світом. Вони намагались духовне вивести із матерії як визначальної щодо свідомості. Разом із тим матеріалізм минулих століть так і не зміг визначити суспільну природу і активний характер свідомості.

В історії розвитку філософської думки були також і вульгарно-матеріалістичні концепції, які ідеальне ототожнювали з матеріальним, думку — з нервово-фізіологічними процесами мозку (Л. Бюхнер, Я. Молешотт). Б. Спіноза розглядав свідомість (мислення) як властивість, атрибут матерії, яка тільки кількісно різниться на різних рівнях її організації.

Нова епоха в розумінні генезису свідомості була пов'язана з виникненням німецької класичної філософії. Г. Гегель впритул підійшов до проблеми соціально-історичної природи свідомості, звернув увагу на різні рівні її організації, на активність і історизм. Він виходив з того, що свідомість особи (суб'єктивний дух) необхідно пов'язана з об'єктом, залежить і визначається історичними умовами життя.

Велика заслуга у з'ясуванні природи свідомості належить позитивному знанню, збагаченому досягненнями нейрофізіології (праці І.М. Сеченова, І.П. Павлова), експериментальної психології (в працях Е. Вебера, В. Вундта, У. Джемса та ін.).

У марксистській концепції свідомість розглядається як функція головного мозку, необхідна сторона практичної діяльності. Свідомість виникає, функціонує і розвивається у процесі взаємодії людини з реальністю, на основі розумово-практичної діяльності, суспільно-історичної думки. Відображаючи об'єктивний світ, свідомість детермінована природним і соціальним середовищем. Питання про походження і сутність свідомості пов'язується з розглядом матерії, яка здатна саморозвиватись. Останнє зумовило розуміння свідомості як властивості високоорганізованої матерії.

Світова філософська думка ХХ ст. переважну увагу приділяла ролі суб'єктивних факторів у існуванні й функціонуванні свідомості. Більшість представників різних філософських шкіл підкреслювали, що в їх теоретичних концепціях на противагу попередній «метафізиці» мова буде йти про розбудову «особливої онтології людської свідомості та суб'єктивності».

М. Хайдеггер, намагаючись очистити свідомість від різного роду «метафізичних» напластунів (антропологізму, об'єктивного детермінізму),

в підсумку став перед лицем загрози розчинення суб'єкту в «ніщо». Ще в гірше становище потрапив один із представників екзистенціалізму Ж.-П. Сартр. Досліджуючи терміни екзистенціалізму через призму свідомості і справедливо міркуючи про те, що людське життя неможливе без звернення до свідомості, він дійшов висновку, що свідомість є чистою видимістю, іманентністю, "вона — абсолютна". Досліджуючи свідомість, потрібно залишатися ззовні свідомості, бо сама вона не може вийти за свої межі, щоб споглядати себе збоку. А це значить, у народженні свідомості є певна межа. Це — екзистенції свідомості. Для Сартра внутрішність – це єдина вихідна точка у вивченні феномена свідомості. Зовнішнім факторам, що існують поза свідомістю, він не надає значення.

Для Леві-Стросса базовим у дослідженні стає несвідоме, яке не є свідомістю. З його точки зору, несвідоме — це об'єктивна і конструктивна за своїм характером структура. Свідомість же реалізується через мову. На думку Леві-Стросса, мова не тільки допомагає схоплювати специфіку свідомості, а й виступає рушійною силою переведення несвідомих структур у соціальні відносини, є базисом, який слугує провідником впливу свідомості на соціальне життя людини.

Матеріалістична філософія при поясненні свідомості спирається на думку, що діяльність матерії виходить за рамки звичайної взаємодії між матеріальними об'єктами. Вона передбачає існування у матерії іншої властивості, спорідненої з відчуттями. Ця властивість матерії є властивістю відображення.

Всезагальність відображення як властивості матерії зумовлена універсальною взаємодією предметів і явищ. А це означає, що **відображення є здатністю матеріальних явищ, предметів, систем у процесі взаємодії відтворювати в своїх структурах особливості інших предметів і систем.**

Відображення проявляється в якісно різних видах. Кожна з них обумовлюється ступенем розвитку матерії, визначається її внутрішнім змістом. Відображальні процеси ускладнюються з розвитком матерії і

залежать від ускладнення типу взаємодії між структурними елементами матеріальних систем. Можна виділити кілька рівнів розвитку властивості відображення, де кожний наступний є складнішим за попередній.

До основних типів відображення сучасна наука відносить: 1) неорганічне відображення — пов'язане з геологічними, фізичними, хімічними змінами тіл; 2) органічне відображення — має місце в живій природі (чутливість, психіка); 3) соціальне відображення — рівень існування людської свідомості. За усіх відмінностей вони мають загальні властивості:

- будь-який тип відображення є результатом впливу одного об'єкта на інший;
- у об'єкті, який зазнав впливу, залишається слід, який відтворює особливості структури діючого об'єкта;
- цей слід впливає на подальше функціонування та розвиток об'єкта.

Отже, відображення становить процес, результатом якого є інформаційне відтворення властивостей і діючих об'єктів. Інформація — об'єктивна основа процесу відображення. Як властивості всієї матерії всезагальна. Тому будь-яка взаємодія включає інформаційний процес, вона є інформаційною взаємодією, що залишає про себе пам'ять.

Виникнення життя — найвеличніший стрибок у розвитку матерії, пов'язаний із появою біологічних форм відображення. Життя є складною формою руху матерії. Живі істоти мають такі властивості, яких не існує в неживій природі, — подразливість, розмноження, мінливість, в основі яких лежить обмін речовин. Тому умовою збереження і розвитку життя є взаємодія організму з довкіллям. Притаманна природі подразливість є відповідною реакцією організму на вплив зовнішнього і внутрішнього середовища. Здебільшого вона відбувається у формі відображення, зовнішньої відповідної вибіркової реакції. Жива істота здатна тією чи іншою мірою реагувати на вплив зовнішніх умов.

З подразливістю тісно пов'язана інша важлива властивість живого організму — запам'ятовувати і зберігати сліди подразнення. Закодовані

сліді індивідуальна історичного досвіду живі організми відтворюють в активному ставленні до зовнішніх об'єктів. Подразливість — знак орієнтування організму в навколишньому середовищі, активна зміна його стану. У подальшому розвитку матерії виникають складні за організацією системи — нервова матерія, нервова система, органи чуття, умовно-рефлекторна діяльність, психічне відображення тощо. Нервова система, еволюціонуючи, збагачує свою системно-структурну організацію і відповідно – функціональні властивості. Поступове удосконалення нервової системи забезпечило виникнення процесів пристосування організмів до навколишнього середовища, сформувало властивість живих істот набувати прижиттєвого досвіду, зберігати його в пам'яті (сліді-відображення).

2. Генеза свідомості

Вивчаючи питання про виникнення людської свідомості, необхідно виділити три основи цього процесу: працю; спілкування у колективі, заснованому на трудовій діяльності; членороздільна мова. Можна вважати, що саме праця була тією формою пристосування до середовища, яка викликала інші форми відображення — свідомості. Праця містила в собі енергетичний обмін людини з середовищем, інформаційний обмін.

Розум людини розвивався відповідно до того, наскільки вона навчилася змінювати довколишнє середовище. З допомогою засобів праці, які одночасно виступали засобами пізнання, вона осягала властивості об'єктивного світу. Виготовляючи засоби праці, у яких закладались виявлені властивості предметів, людина навчалася в думках їх виділяти, узагальнювати та абстрагуватися. Логіка чуттєво-предметної діяльності фіксувалась і перетворювалась на логіку мислення. Людина навчалась думати. Так поступово формувався логічний образ світу. А праця людини набувала усвідомленого характеру. Археологічні знахідки свідчать, що мислення людини було вплетене в її трудову діяльність, а з розвитком свідомості ставало більш

опосередкованим. Зароджуючись і розвиваючись у праці, свідомість втілюється в праці, створюючи предметний світ – світ олюдненої природи, світ культури.

Свідомість — це усвідомлене знання, свідок враження дійсності. Вона виступає регулятором діяльності, спрямованої на досягнення заздалегідь поставлених цілей. Будь-які дії людини спрямовані прагнення до кінцевого результату, поставленої мети. Основою будь-якого свідомого вчинку є ціле покладання, передбачення, для чого людина здійснює свої дії. Друга особливість свідомості зумовлена характером існування людини у суспільстві. У процесі трудової діяльності люди вступають один із одним в ті чи інші форми стосунків, взаємин.

Спілкування є однією із необхідних всезагальних передумов формування і розвитку особи, це одна із форм соціалізації особистості. У спілкуванні людина не тільки одержує раціональну інформацію, а переймає людські емоції, почуття, форми поведінки.

Виникнення свідомості як соціально-культурного явища безпосередньо пов'язане із зародженням мови. У ній формувались та відбивалися перші свідомі уявлення людей. Свідомості поза мовою не існує. За допомогою мови люди можуть сигналізувати один одному про призначення того чи іншого предмета або дії. Будучи засобом взаємного спілкування, обміну досвідом, мова об'єднує людей не тільки певного часу, а й різних поколінь. Крім того, мова є специфічним засобом зберігання й передавання інформації, а також управління поведінкою людини, пізнання об'єктивного світу і формування самосвідомості особи.

Визначальним фактором виникнення свідомості є соціальність. Саме завдяки соціальності людина закріпила, удосконалювала і транслювала у поколіннях навички трудової та розумової діяльності, адже між зовнішньою практичною діяльністю і внутрішньою розумовою діяльністю людини є певна відповідність.

Свідомість як феномен матеріального і соціального світу, в якому живе людина, існує у двох формах: індивідуальній та суспільній. Суспільна свідомість вивчається переважно соціальною філософією.

3. Структура свідомості

Свідомість не зводиться до психіки людини. Буття свідомості – це більш вузьке порівняно з психікою людини. Психіка складається із таких утворень, як свідоме і несвідоме, що перебувають у постійній взаємодії. Свідомість – це, насамперед, знання. Без знання свідомості не існує. От чому в сучасній філософській літературі більшість дослідників вказують на важливу роль пізнавальної (когнітивної), емоційної та мотиваційно-вольової структур свідомості. Структура свідомості людини складається із чуттєво-сенситивного, абстрактно-мисленнєвого та інтуїтивного рівнів. На цих рівнях виникають чуттєві й понятійні образи, які становлять предметно-змістовну основу мислення.

У пізнавальній сфері свідомості ключова роль, безперечно, належить *понятійному*, воно забезпечує всій пізнавальній діяльності усвідомлений характер.

Емоційна сфера свідомості — складне, малодосліджене явище. Спроба виділити її структури поки що не вдалась. *Емоції* — це відображення явищ світу у формі психічного переживання, хвилювання. Емоційну сферу становлять почуття (радість, горе, ненависть та ін.), афекти (лють, жах, відчай) та самопочуття.

Мотиваційно-вольова сфера свідомості складається з мотивів, інтересів, потреб суб'єкта в єдності зі здібностями, характеризує спрямованість на досягнення цілей.

Поряд із свідомістю у «внутрішньому світі» людини *виділяють рівень несвідомого*. *Вважають, що несвідоме* — це сукупність психічних явищ, станів і дій, які лежать поза сферою розуму. До несвідомого належать сновидіння, гіпнотичні стани, явища сомнамбулізму, інстинкти та запорогові почуття.

Інстинкти і запорогові почуття — це структурні елементи несвідомого, які можуть зароджуватись на *рівні підсвідомого*, а з часом переходити на рівень свідомості. До несвідомого зараховуються також автоматизми, інтуїція, які можуть зароджуватись на рівні свідомості, а з часом поринати у сферу несвідомого. Під автоматизмами розуміють складні дії людини. Первинно утворюючись під контролем свідомості, в результаті тренування та багаторазового повторювання, вони набувають несвідомого характеру. Завдяки включенню несвідомого до психічної діяльності, на думку вчених, навантаження на свідомість зменшується, а це в свою чергу розширює поле творчих можливостей людини.

Запитання для самоконтролю

1. Схарактеризуйте історико-філософські підходи до виникнення свідомості.
2. Проаналізуйте основні типи відображення, їх зміст.
3. У чому полягає сутність і значення подразливості організмів для їх існування в навколишньому середовищі?
4. Які основи виникнення та розвитку людської свідомості?
5. Визначте головні сфери буття свідомості.
6. Що охоплює категорія несвідомого?
7. Як співвідносяться свідомість і несвідоме?

Література до теми “Матеріальне та ідеальне. Концепції свідомості в філософії”

1. Безант А. Исследование сознания. – М., 1997.
2. Дельгадо Х. Мозг и сознание. – М., 1991.
3. Методологическое сознание в современной науке. – К., 1989.
4. Проблема сознания в современной западной философии. – М., 1989.
5. Серл Э. Открывая сознание заново. – М., 2006.